

A politikus a népnek, az író a nemzetnek felelős

Tamási Áron és Sütő András esszéiről

Amint Sütő András elsősorban saját ars poeticáját mutatta fel Tamási Áron írásművészetében, kettejük esszéit olvasva óhatatlanul az esszé mibenlétéről, mai teljesítőképességéről gondolkodom. Az esszé megismerési formáján élesen kiütözik a korszellem, hangvételébe beszűrődik a politikai aréna ricsaja, módszereihez az uralkodó társadalomtudományos megközelítésekből is válogat. Változékonyabb, mint a többi epikus műfaj; talán még a regénynél is, amely szintén holisztikus igényű, a kulturális egészt veszi célba, ám ábrázolástechnikáit, a cselekménybonyolítást, az időkezelést mégiscsak könnyebb tipizálni a diakronia felől. A lírikus vagy a drámaíró – háttértudása bármilyen mély, szakértelme mégoly szerteágazó is – az írás művésze, az érzékletes kifejezőmódé, az expresszivitásé, a dramaturgiáé, a szcenírozásé; az alakzatok és képek, a fordulatok és csattanók kidolgozásában jeleskedik. Még a regény műfajfejlődésében is sok a statikus elem, amitől a formabontók sem szabadulhatnak meg. Jóllehet szerzőjének kiválóan el kell igazodnia az ábrázolt életvilág meghatározó szféráiban – Victor Hugónak a waterlooi csata hadmozdulataiban, Thomas Mann-nak a dodekafón zenei temperálásban, Oravecz Imrének a vaskohók működésében –, a műfaji normaszegés újjító mozzanatait is kényelmesebben igazíthatja elődeinek szokott mintáihoz, mint az esszéista.

Az esszéíró kenyerét mindenekelőtt két vetélytárs pusztítja: a szaknyelvében elkülönült specializáció és a halálos okoskodást lebíró tettelegesség. Valószínű, hogy a magyar esszé tradíciója azért tartja magát olyan markánsan és csökönyösen, mert minden technikai probléma, belső üzemzavar, műhelygond – a magyaros versidomtól a nyelvrokonságon át a helyes államrendig – közvetlenül intézett kihívást a kultúra egészéhez, a közösség identitásához. A fogalmi piramisok csakis akkor nem félelmetes útvesztők, ha környezetükben az inercia-rendszerek, a csillagképek és égővek elmozdíthatatlanul rögzülnek, vagy évmillióig kiszámíthatóan járnak tengelyükön. A magyar esszéista azonban nem viszonyíthat szilárd rendszerekhez, archimédeszi ponthoz. Sosem hagyatkoz-

hatott olyan polgári hivatástudatra, mint a nyugati, fundamentálonológiai hagyományra, mint a német vagy olyan gyakorlati filozófiai hagyományra, mint az angol pályatársa. Sajátos nyelvét és múltértelmezését heroikus munkával magának kellett kialakítania. Ám nemcsak egyedi diszciplínákat alapítottak nagy gondolkodóink – Kölcsey Ferenc és Eötvös József éppúgy, mint Szekfű Gyula, Fülep Lajos, Németh László, Bibó István és Csoóri Sándor –, de szuverenitásukat minduntalan ki kellett terjeszteniük a szövegvilágon túli cselekvések hatókörére. Jászi Oszkár, akinek politikai kudarca egyszersmind episztemológiai is, hiszen nem tudta összeegyeztetni a bölcseletet az aktív politikálással, egyik levelében a jogfilozófus Somló Bódognak ekképpen panaszkodott: „bel esprit, publicista, agitátor, essayista vagy más ilyenféle vagyok, de nincs semmi közöm a tudományhoz”. „Tudományos publicisztikája” fából vaskarika: egyszerre bízik a tudományos megismerés (a korabeli szociológia) mindenhatóságában, végső válaszaiban, és kifejezésre juttatja szerzőjének aggodalmait, hogy a szaknyelv önmagában nem viszi sikerre a világjobbító szándékokat. Bizony más törvények vonatkoznak a politikára, ha veretes esszényelven szólunk a Duna-menti népek tejttestvériségéről, békés együttéléséről – mai zsargonnal: multikulturalizmusáról –; s megint mások, ha hadszíntéren és tárgyalóasztalnál kényszerülünk meggyőző erőnköt fitogtatni. „Talán Somló + Jászi = egy árja nyugat-európai tudós” – zárta idézett levelét Jászi. Szimptomatikus fejlemény, morbus hungaricus: Jászi Oszkárt, a gondolkodót diszkreditálta közéleti működése; Somló Bódog, miután filozófiájával meghasonlott, elvbarátaival szakított, a trianoni diktátumot követően a házsongárdi temetőben felakasztotta magát. Az esszéista, aki inkább író – még ha a többi műfaj művelőjénél jobban ódzkodik is a „széplelkektől” –, a szellem embere s nem az állami irányításé, idiografikus módszereket alkalmaz; míg az államférfi nomotetikusan számszerűsíti a jellemző magatartásokat. Csakhogy egyetlen „interjúalany” élményei semmiképp sem vezetnek reprezentatív eredményhez. Jászi ezért is vélhette, hogy a tisztességes esszéíró a tudományra támaszkodik. A tudományosság pedig felállította az általánosság, érvényesség és megbízhatóság hármaskörét, s a politikából éppúgy kiküszöbölné a személyességet, az ellenőrizhetetlen szubjektivizmust, mint a közélet többi terepéről. Az irodalom – szociografikus, dokumentarista – „adatfelvétele” ebből kifolyólag nem tarthat igényt az egyetemességre – miként az idealizmus vélte –, igazsága nem érvényes többé, ha becsukjuk a könyvet. Valóban nem érvényes?

Vajon szükségszerű-e, hogy a szépirodalmi esszé áttörjön a „pure science” és a „pure literature” válaszfalain? E kérdés kedvünkre variálható. Vajon nem veszít-e túl sokat meggyőző erejéből az esszé, ha tárgyához közelítve megkerüli az episztemológiai számvetést? Abból, hogy szembenéz a tudásszociológiai „mumussal”, egyáltalán nem következik semmiféle fiaskó. Tamási és Sütő engem is inspiráltak, az esszé műfajával pedig alighanem Sütő és Csoóri stílusának hatására jegyeztem el magam; mégis úgy éreztem – miközben a filozófiai iskolák kérészei újra és újra kirajzottak eszmélkedésem partján –, hogy írásművészetük

hagyománya csupán másik áttételskálában folytatható. Vajon nem hasonlítható-e – bizonyos szempontból – az esszéahagyomány sorsa a népművészetéhez? A kultúranropológus Tylor terminus technicus a széles körben elterjedt: a „vademberek” szellemi tapasztalatai nem élhetnek tovább változatlanul (survival), ám a civilizáció embere sem szabadulhat tőlük, a modern társadalmi formációkban így újjászületnek (revival). Tylor persze a fejlődéselvet vallotta, amely az animizmustól az egyistenhitig ível; mi viszont már óvatosabbak vagyunk: sem a töretlen fejlődéssel, sem az egyértelmű hanyatlással nem szívesen magyarázzuk a kultúrtörténetet. A változást rögzítsük csupán annak, ami valójában: természetes folyamatnak. A néptánc új terei a színpadok és a táncházak. Milyen szellemi színterek fogadják be az esszét, amikor sokan a klasszikus értelmiségi létmód, az intellektuális attitűd kiveszését szükségszerű és visszafordíthatatlan folyamatnak látják, sőt a szükségéből hajlamosak erényt is kovácsolni?

Csoóri Sándorral sokat beszélgettünk erről. Az ő népköltészetet elemző munkái több engedményt tettek valamiféle „tudományosságnak”, mint Sütő esszéi; és a pusztakamarási író megintcsak könnyebben adta be a derekát a konzisztens tényfeltárásnak, mint amennyire a farkaslaki (igaz, utóbbi nem volt par excellence esszéista). Csakhogy múlik-e bármi is ezen a szemponton irodalmi értelemben? Csoóri idegen szavaimat aláhúzó, kicserélésüket sürgető javításait – utólag visszagondolva – csak részint fogadom el. Makacskodásom persze betudható a fiatalok rátartiságának is. Nem tagadom, hogy származtak túlkapások az idegen elméletekkel újonnan ismerkedő lateiner kóros elfogódottságából. Mégsem takaríthatunk meg bizonyos műszavakat, hivatkozásokat, utalásokat. Mint ahogyan a személyesség kötőereje sem holmi visszahúzó kötőféktől ered; a szemléletes nyelv és a metaforikus dikció pedig nem zabolátlan szenvedélyből fakad, nem afféle dekoráció, halmozások sorozata, mely tetszőlegesen megnyirbálható. Blazírtan teszem félre bizonyos esszéisták könyveit, hiába szikarak és személyesek (mint például Kertész Imre) vagy kimértek és tárgyilagosak (mint például Konrád György). Valami hiányzik belőlük. Mit keres a mai olvasó Tamási és Sütő esszéiben? A kép- és gondolatgazdagság összefüggéseit. A képszerűség, az egyéni stílus ugyanis több mint ékesszólás, visszahat a szavahihetőségre és a meggyőzésre; a gondolatiság pedig gyakran a metaforákból bomlik ki, azt a szavak és a mondatfűzések képzik. Tamási és Sütő esszéi ugyanúgy egyetlen nagy kérdést járnak alaposan körül: mit jelent erdélyinek lenni a Mezőségben, illetőleg Székelyföldön? Ahogyan az összes létfilozófiai probléma a nyelv mélystruktúrájából tárható föl – emlékszünk Heideggerre: „a nyelv a lét háza” –, valamennyi egyetemes történetfilozófiai dilemma az erdélyi helyzettudaton és hágókon keresztülhatolva érthető meg számukra. A kisebbségi gondok kétszeresen is nyelviek: a nyelvhasználat jogáért szólamlík fel az író, aki a nyelvet használva nemcsak természetes jogával él, de nyelvében megfogalmazódva el is éri legfőbb életcélját. A „szemet szóért” sütői idiómájában ott fészkel Herder és Humboldt alaptézise arról, hogy minden nemzetnek, sajátos gondolati készlete van, amely voltaképpen a nemzeti nyelv. E „nyelvi miszticizmus” bírálói

egy XVIII. században indult vitát folytatnak mindazokkal, akik szerint az általános „emberi kultúra”, a humanitás, a filozófia értékei a nyelv fölött állnak, azon kívül formálódnak, így nem a „csinos” nyelvalkítás révén valósíthatók meg. A filozófia nemzetközi és a poézis nemzeti jellege közti hamis különbségtétel olyan mélyen beivódott az esztétikába, hogy irodalomtudósaink a költészettől a mai napig a „gondolatiságot” kérik számon – megalkotva a „gondolati költészet” nonszensz kategóriáját –, mintha a nyelv eredendően nem gondolkodna. Éppilyen nonszensz tevékenység Sütő András metaforikus esszéin azért fanyalogni, mert az elokvencia elnyomja, háttérbe szorítja az erudíciót, a szépség a filozofikusságot.

Újraolvasva Sütő esszéit régi aláhúzásaimra, kijelölt szövegrészekre bukkanok. Különös véletlen, hogy tizenkét esztendősen egyszerre írták ki ajánlott olvasmányként a két remekművet: Tamásitól az *Ábel a rengetegben* és Sütőtől az *Anyám könnyű álmot ígért*. Előbbi annyira tetszett, hogy kétszer is elolvastam; az író Alkotás utcai emléktábláját pedig – iskolába tartva, és onnan hazafelé jövet – naponta megbámultam. Utóbbival – érthető okokból – nem tudtam mit kezdeni. Pokolba kívántam, sarokba hajítottam. Sem a metaforák mögé nem képzelhettem oda a valóságot, sem az emberi érintkezések köré a történelmi kontextust azelőtt, hogy mások – könyvek és felnőttek – rávilágítottak volna. Máig csodálkozom rajta, s nem tudom eldönteni, hogy vajon emiatt-e vagy ennek ellenére kaptam rá az ízére jópár esztendővel később. A Kazinczy szépkiejtési versenyre készülődve is az *Anyám könnyű álmot ígért* forgattam, amiről ceruzás bejegyzéseim tanúskodnak, a sűrű egymásutánban számárfülezett sarkok pedig gyerekkori birkózásaimról a szöveggel. „Igen, a tél! A csizma azzal véteti észre magát, hogy a templomban a padig előmenve nyiszorog, a havas úton csikorog. Efféle örömben anyámnak ritkán lehetett része. Ami zajt a járkálásunkkal csaptunk: a meztelen talpak puha lappogása volt, az ujjak között felbugyborékoló sárlé neszezése.” E néhány mondat pusztán a lépések különböző hanghatásainak megszólaltatásával az éretlen olvasó álmélgodását is kiváltja. Nemcsak a plaszticitás, de a mély tónusok révén egy egész közösség sorsának színre vitele. Sütőnek módszere kidolgozásához – bár belőle is levezethető volna – nem kellett a kulturális antropológiát, Lévi-Straussot tanulmányoznia; ahhoz elegendő volt a magyar irodalom hagyományának ismerete. Például Mikes Kelemen, Illyés Gyula és elsősorban Tamási Áron, akik nem a néprajz rubrikázó hajlamait, hanem a lélek és a szellem titokzatos logikáját követték. A *Szülőföldem* elbeszélője – Tamási közkeletűen Sütő-előképpnek tekintett könyve – ugyanebbe a pozícióba helyezkedik bele: résztvevője a közösség életének és önreflexív megfigyelője is, nézőpontja egyszerre a bensőséges átélő és a tárgyilagos kívülálló. Tamási azzal az izgalommal utazik haza, Farkaslakára, amivel Lévi-Strauss a „vademberek” közé; Sütő is kritikával tudósít, olyasvalakinek a nyelvén, aki már egy új horizontról olvad az ősi világba. A kulturális peremlételemény a kisebbségbe szorultságból és az archaikus eredet emlékét őrző „Gemeinschaft”, a communitas utáni primordiális vágyakozásból táplálkozik. Tamási útirajza

mégis szabályos marad, műfajilag egységes, narratívája a hazatalálás mítoszát meséli újra; a húsvéti ünnepkör rítusaiban megtapasztalható az otthonosság, végső soron az elbeszélő kiengesztelődik. A román impérium sem zúzza szét azt a szokásrendet, leleményességet, találékonyságot és intimitást, amelyek gyorsuló ütemű károsodását Sütő következetes montázstechnikai bravúrjaival is érzékelteti. Amit az esszéíró Tamási még úgy ábrázolt, mintha elbeszélőként könnyedén beleereszkedne a fiktív regénybeli szituációkba, Jégtörő Mátyás fantasztikus és Ábel realiztikus kalandjaiba bocsátkozna, Sütő a szociografikus dokumentarizmus töredékességére bízta. A jegyzetek, cikkek, riportok, memoárok, levelek zaklatottan összeszótt, dialógusokkal szaggatott epizódjai azonban nemcsak a hagyományos rend és béke végveszélybe sodródását demonstrálják, hanem az episztemológiai kételyt is: enciklopédikus és mikroszkopikus igényű „sűrű leírás” – Clifford Geertz kifejezését használva – csak úgy állítható elő, ha szépírói szerepéből a szerző időnként kész kilépni.

Ez a reveláció egyáltalán nem jár a metaforikus szemléletmód feladásával. Az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* ugyancsak egy többretegű cselekmény és esszéisztikus töprengések szimultán szerkezete. Cselekménye szembeötlően szimbolikus, hiszen főszereplői a szavak, amelyekkel a felcseperedő gyermeki tudatot, Lászlóét, Nagyapa népesíti be. A gyermeki tudat, a tabula rasa kétszeresen is túlmutat a valóságreferencián; voltaképpen az elbeszélői tudat megketőzése. Ez egyfelől azért szükséges, mert az eredendően metaforikus nyelvhasználat az idők során elkopott; s a metaforák transzcendens távlatait a köznap nyelv beszűkíti. Másfelől pedig a szó és a dolog szemantikailag szétváltak, így egyre nagyobb erőfeszítéseket kíván az igazság kimondása. Sütőnek ez a könyve az igazságtevő nyelvért, „Szavaink Nagyfejedelemségének” visszaszerzéséért folytatott küzdelem parabolája. Nem emlékszem, mikorra datálhatók felkiáltójeles firkáim, de Arisztotelész idézetét emeli ki az egyik. „Mindenek felett nagy dolog metaforázónak lenni; mert egyedül ez az, amit mástól átvenni nem lehet; a tehetség legbiztosabb jele; mivel találóan metaforázni annyi, mint a hasonlót megtalálni.” A híres herderi juh-példázatra és a Bibliára egyszerre utaló bekezdés pedig tömören összegzi a lényegét. „Nagyapa tehát – hegyibeszédes hangulatában – így rendelkezik: most, ahányan vagyunk, mindannyian elszegődünk Lászlóhoz nyelvtelőről, szóvigyázó juhászoknak, éjjel-nappali szolgálatra; örökségét, miként a Vidróczki híres nyáját, mely szerteszéledt az ég alján, valamelyik Szent György-napig elébe vezetjük a lesántult, öreg öreg kosokkal együtt s nyakunkban a furulyalábú, zsenge bárányokkal. A bárányokat, mivel a legerősebb vagy közöttünk, sámsoni hajad, szakállad is jelzi, te fogod a nyakadba kanyarintani, idősebb László, gazdánk édesapja. A tárgyakra pedig köszönetet mondunk; teljesítették már a szolgálatukat. Akármily beszédesek is: csak némákat nevelnek.” Ismeretes, hogy Herder a bárány elnevezését – a nyelv feltalálására hozva példát – leginkább szembetűnő ismertetőjegyéhez, a bégetés ideájához kapcsolta; ahhoz az attribútumhoz, amelyről az ember később emlékezetébe idézte az állatot. A névadási aktus megelőzi a kommunikációs hely-

zetet, a közlésvágyat; az ember „lelke mintegy bégetett a saját belsejében, mert ezt a hangot választotta az emlékezés jeléül” (*Értekezés a nyelv eredetéről*). A nyelv ily módon nem hangutánzás vagy megállapodás révén jött létre, hanem az ész természetes törekvéséből, hogy a dolgokat megkülönböztesse. Aki pedig – az idézett sütői allegória alapján – a nyelv lexikája mögötti szellemiséget elsajátítja, a metaforára rátaláló, istenélményes pillanatokban, az epifánia csúcspontján újra megtapasztalhatja szó és dolog civilizáció előtti egységét.

Sütő András életműve számtalan metaforát kínál a kisebbségi és a „nyelvkárosulti” léhelyzet felmutatásához. Esszéinek közös alapvonása, hogy nem a sérelmeket leltározzák; a nyelvből és létének értelméből kieső modern ember világképe ugyanolyan egyetemes, akárcsak Camus Sziszüphosza vagy Kafka eljárás alá vont, kiszolgáltatott hőse, aki semmi rosszat nem követett el, mégis letartóztatták. A lőtt lábú madár Illyés Gyula Sütőnek dedikált verséből röppent föl „Énekelni – leszállhatatlanul / Békehírt araratlanul”. Éppilyen beszédes a nagyenyedi fügevirág, amelynek tövéből – az író számára példaadó – Bethlen Gábor realpolitikája is felnyurgul. A fejedelem nemcsak a német és a török kettős kötöttségében puhatolta ki a fennmaradás modus vivendijét, de a jobbágyok taníttatása elől is elgördítette az elvi akadályt. Sütő a kollégiumban, alma materében a nemzeti önismeret szigorú introspekcióját végezhetette, s így a nagy történelmi kétségbevonások járványos kórjára immunis maradt. A relativizálás őt magát is rabul ejthetné ugyanis, „ha ott töltött négy esztendőm nem hasonlítana a fügehez, amelyről tudós emberek mondják, hogy virágját sohasem hullatja el, hanem – mint a reménység magzatát – körülnövi azt gyümölcsével. Bizonyára ilyenek vagyunk, akik akármily csekély értéknek a megőrzésére vállalkoztunk. Ha majd az évek az utolsó falat húst is lerágnak rólunk: föltűnik majd színehagyatlan ifjúságunk fügevirágja is...”

Ez a virág pedig a művészet esszencializmusa és a filozófiai logocentrizmus. A logosz, az esszencia a nyelvi jelekben rejtőzködik; s a verbális gondolkodás képes arra, hogy a szavakkal megőrzött történelmi tudás és a nyelvi kompetencia mozgósításával a közösség számára nyilvánvalóvá – Heideggerrel szólva „el nem rejtetté” – tegye a belőlük kinyerhető igazságot. A metaforikus – lirizált – esszé ilyenformán inkább a lírához sorolható, hiszen érvei stilárisak. De vajon az esszé hatalma, a nem kifejezetten lirizálté is, nem minden esetben a szövegalkítás minőségén áll vagy bukik? Mi egyéb miatt tekinthetjük irodalomnak? Máskülönben a művészi személyesség mellett a tudós személyessége sem vitatható el, kivált a társadalomtudósé. A par excellence történelembölcselet és szociológia is az empiriából indul ki: a kutató adatokat gyűjt, tényeket értékel és rangsorol. A sütői nyelv hitelessége és időtálló érvényessége azon mérhető, hogy szóképei rádöbentik-e olvasóit valamire, miként azon is, hogy általánosításai egybevágjanak-e történelmi ismereteinkkel. Érvek és stílusjegyek szétszálazhatatlanul összegubancolódnak. Elejthetjük-e az irodalmi esszével szemben felhozott súlyos vádat: a modern és plurális nyilvánosságban vitaképtelen, mert nem támaszkodik közös tudásbázisra, az irodalom fronétikus funkcióját immár

végérvényesen a tudományos professziók töltik be? A fügevirág elhervadt-e a gyümölcsök ölelésében? Ha így volna, a nyelvi kompetencia megvilágosító potenciálja csupán ellenőrizhetetlen, misztikus feltételezés; az önműködő nyelv jelentése csakis intézményesen stabilizálható, s arra valók a diszciplínák. Esszé a senkiföldjén, az elioti puszta országban: fiction és non-fiction között. Nagyot tévednénk, ha ennek megfelelően gondolkodnánk. Sütő korántsem zsonglőr-ködik naiv nyelvjátékos módjára. Nyelvfilozófiai érzékenysége azonban – kisebbségi közösségvállalása miatt is – elutasítja a defetizmust: miközben számot vet az ábrázolás nehézségeivel, csakazértis bízik a nyelv hordképességében és személyes uralhatóságában.

Az *Anyám könnyű álmot ígér* egy rítus leírásával indul. A méhraj befogásáért folytatott küzdelem voltaképpen a valóság feltárásának metaforája: vajon egybegyűjthető-e mindaz, ami kódok, dichotómiák, hiányos ismeretek, elszalasztott szembesítések, eltérő élményekkel barikádozott nemzedékek igazságaiban szétaprózódott? Amit Sütő prózája a nyelv állandó analízisével old meg, Tamásié a fantasztikus motívumok, események közbeiktatásával. A székely író esszéi éppen ezért markánsan elkülönülnek egyéb epikus alkotásától; de mintha nem végletesen kiélezett és túlfeszített történelmi helyzetek látteleletét adnák. Az egyén válsága bármennyire is súlyos, a személyiség és a közösség radikálisan nem kérdőjeleződik meg. A fennmaradás izomműködése, a megtartó erők a „nem lehet” (Makkai Sándor) és a „lehet, mert kell” (Reményik Sándor) lankasztó vitája ellenére sem sorvadhatnak el. Tamási szépirodalmi esszéi – melyek a *Szellemi őrtség* című kötetben láttak legutóbb napvilágot – magától értetődően a beszédaktusokon kívüli helytállás, közösségi cselekvés felé mutatnak; nem csupán a kanti erkölcsi rendhez és a csillagokhoz, hanem a konkrét célokhoz vezető útra. Emiatt persze alkalmibbak Sütő esszéinél. Ám az alkalmak és helyzetek irodalma sem csak az eltérő alkotói lélektanból kifolyólag különül el Tamásinál ilyen tapinthatóan. Sütő András az elbeszélhetőség zavarait a „túlfeszült lényeglátók” és a „hamis realisták” örök bibói vívódásával tovább fokozta. Tamási viszont nép és nemzet, állam és haza, territórium és táj Szabó Zoltán-i harmóniáját még megvalósíthatónak hihette. Világképe egyszerre mindkét térfelet birtokolta, megszólalásai mindkét pozíciót elfoglalhatták: Jászi Oszkár „széplelke” és politikusi énje, esszéista és publicista attitűdje a műfajválasztások révén megfértek benne. Sütő episztemológiája az esszé mibenlétét firtató mai gondjaink közvetlen előzménye, amely pedig a Tamásiéban veti meg lábát, hozzá kapcsolódik. A Sütő Tamási-portréesszéit – *Tamási Áron rendes feltámadása; Tonmás hegyibeszéd; Ábel kacagása és szomorúsága* – behatóan elemző Jánosi Zoltán írja, hogy „Sütő András műveinek értelmezői apparátusában is valamiféle visszavisszatérő etalon: egyszerre egyetemes és székely mérték Tamási Áron neve” („*Seb és koszorú*”).

Tamási a *Cselekvő erdélyi ifjúság* című esszéjében csalódottan állapíthatta meg: „Az erdélyi magyarság egysége teljesnek mondható. Városon ugyanazt láttam és éreztem, amit itt látok és érzek a faluban: mindnyájan egyek vagyunk a ma-

gunkra utaltságunkban.” Az „elszakadás”, a szegmentált társadalom rétegződésének efféle, ironikus érzékeltetése nem más, mint feladatkielölés: az egység kívánatos és megteremthető. A folyamat kiindulópontja a *Tizenegyek antológiája* (1923); az onnan elágazó két út pedig a helikoni írói munkaközösséget Marosvécsen megalapító Kemény Jánosé és az *Erdélyi Fiatalok* címmel lapot indító Jancsó Béláé, vagyis – ahogy Tamási hívja – az „irodalmi” és a „művelődési”. Tanulságos, hogy a székely író miben pillantja meg e két irány fogyatékoságát: a helikonistákat a tehetség tartja össze, ám „a helikoni kollektivitás is szembe-tűnően félszeg, hiszen sem a könyvkiadványai között, sem a folyóiratának írásai között nem találhatunk olyan irodalmi műveket, amelyekben a társadalmi és az emberi kérdéseket világnézetileg forradalmi módon próbálná az író fejtegetni”. Amikor viszont a „világnézet” kerül terítékre, az elvek és a gyakorlat is szembeállítja az éppen arra fogékony Erdélyi Fiatalokat. „Az elvektől azonban még nagyon messze van a cselekedet. Úgy látszik, hogy annál messzebb, minél több és könyvszagúbb az elv.” Sem a kristálytisza szépirodalmi minőség, sem a teoretikus elvszerűség nem alkalmas *önmagában* a sajátosság méltóságának elnyerésére. A világnézet persze a tehetségnél is sokoldalúbb, több oldalról kikezdhető: az Ady Endre Társaság baloldali fiataljai a „szellemi és társadalmi kérdések megoldására” a „külön-erdélyiséggel” és „begubózkodással” szemben a nemzetköziséget javasolják, mondván, hogy a „székely demokraták” nélkülözik a „világtávlatokat”. A harmadik frontot pedig Albrecht Dezső és a *Hitel* nemzetpolitikai szemléje nyitotta meg. Az erdélyi *Hitel* „új magyarjai” legnagyobb érdemének „a legszélesebb összefogást és a szellemi terület teljes felölését” tulajdonítja Tamási; voltaképpen az irodalomnak a művelődés centrumába helyezését dicsérve. Albrecht *Építő Erdély* című cikkéről azonban még egy figyelemre méltó kijelentést tesz. „Bár látszólag tárgyilagosságra törekszik, s ebből a célból a tudományos nyelvet és a fogalmak modern meghatározásait próbálja kifejező eszköz gyanánt használni, mégsem tud a tudományosság meggyőző erejével hatni az értelemre.” Tamási aztán zárójelben közbe is veti, hogy – Reményik Sándor, Kós Károly, Makkai Sándor, a vállalt példaképek leckéinek elsajátítása mellett – ő elsősorban írni tanítaná meg a *Hitel* szerzőit. Jól látható, hogy a fronétikus tudásmezejét mind inkább kiterjesztő irodalmi alkotás nyelvi magabiztossága meglazul, ám a „pure literature” keretein belül maradó „világnézeti” veszteségeket szenved. Tamási esszéi tehát a Kemény János és Jancsó Béla közti hiányzó láncszemet illesztenék be. Programjuk lényege ily módon egybevág a Sütőéivel, hiszen céljuk, a magasztos telosz – mely szorgalmazza, hogy „a magyar műveltség új formáit Erdély alakítsa ki” – végző soron a – többi tudásterület episztéméit asszimiláló – szépliteratúra gördülékeny nyelvén érhető el. Az Erdélyi Fiatalok és a *Hitel* – folytatva Tamási gondolatmenetének fölfejtését – egyaránt Szabó Dezső „népi demokráciáját” becsülik, ami üdvözlendő; ám Tamási a *Hitel*nek felrója, hogy az „önvizsgálatot”, „a világgal való kapcsolatait szinte kizárólag a magyarországi fiatal szellemi áramlatokkal tartott kapcsolatával helyettesíti”, külön kiemelve Szekfű Gyula nevét.

E gondolati mozzanat a Ravasz László írása (*Irodalmi schisma*) után schizma-pörnek hívott vitát idézi föl. A schizma tulajdonképpen a haza és haladás reformkori, Ady (és a polgári radikálisok) fellépése óta kettészakadt programját telepíti az erdélyi viszonyokra. Vajon az Ady-örökséget vállaló erdélyi irodalmi progresszió nem veszélyezteti-e a haza, a nemzet egységét? Nemcsak az „erdélyi psziché” (Kós Károly) mibenlétét feszegeti e kérdésfelvetés, hanem a saját és az idegen, a regionalizmus és az univerzalizmus általános dilemmáját, összeegyeztetését is.

Az esszéíró Tamási Áron számára magától értetődő a „lelkünkben hazává nőtt” erdélyi életvilág sajátossága akkor is, amikor – Márkus Béla összefoglaló tanulmányára hivatkozva („Schisma-pör”) – a második bécsi döntés után bevonták az *Erdélyi Helikon* működési engedélyét, és többen – köztük Tamási – kiadták az *Írói Közösség nyilatkozatát*. A székely író másik dimenzióban, elvi síkon is fölveti a problémát: miként lehet a nemzetközi humanista értékeket és a „népvalóság” tudományosan okadatolt leírásából kinyert tapasztalatokat a sajátos erdélyi szellemiségbe áramoltatni, s ezáltal Erdélyt a „magyar műveltségváltáson” átsegíteni. „Velleitását” egyszerre két irányban is kifejti (*Magyar sorskérdések*): a magyarországi népi mozgalomtól (Márciusi Front, Bartha Miklós Társaság) és népi irodalomtól (Móricz *Erdély*-trilógiáját és Illyés *Puszták népét* nevesítve), valamint az írókkal együtt „ugyanazokról a kérdésekről gondolkodó”, szakszerű politikusoktól is valamelyest távolságot tartó irodalmi nemzeteszmény kialakítását, ami ténylegesen Szabó Zoltánéhoz áll talán legközelebb. Érdekes, hogy Tamási irodalmi esszéit megkülönbözteti „irodalmi természetű” írásaitól, saját írói tárgyilagosságát – mely az igazságot „elfogódottsággal” érzi meg – pedig a tudományos igényességtől. A Vásárhelyi Találkozó 1937-ben pontosan ennek az episztemológiának a jegyében fogant. Az erdélyi magyarság öntudatának – a „népek közötti békés együttélés” és a „népkisebbségi jogok” garantálásával való – tisztítása, valamint a társadalom – „krisztusi elveket” és „szociális igazságot” érvényesítő – átforgatása egyszerre irodalmi, bölcséleti és politikai feladat, akár csak az esszéírás. Tamási programja átfogóan társadalomelméleti; azt vizsgálja, hogy az erdélyi életvilág normatív univerzuma hogyan igazítható ki egyetemes érvénnyel. Sütő ambíciója ennél kétségbeesettebb valóságképből táplálkozik, így leszállítja minimumkövetelését: az önrendelkezés jogáért, a kisebbségi autonómiaért száll síkra. Farkaslakáról a „kultúrzonába” jött átnevelők esendőnek és halandónak tűntek; Marosvásárhely a „hungarocídium” pusztításának emlékműve lett. Amikor Tamási a sajtószabadságért, a szabad véleménynyilvánításért száll síkra, korántsem Sütő öszövétségi hangját üti meg, hiszen a változékony történelmi körülmények – az idő tájt még – nem a megmaradás parancsát vésik kőtáblára – talán ezért vitatkozik még 1954-ben is Márai *Halotti beszéde*ben visszhangzó pesszimizmusával –, hanem az önálló erdélyi identitás („népi személyiség”) és polgárosodás mikéntjét vetik föl; s e téren ő a népi mozgalom harmadik utasságával rokon követeléseket fogalmaz meg. Tamási az elrománosító közigazgatási rendelkezéseket kijátszhatóknak, hosszú távon ellensúlyozhatóknak

nak láthatta. Ehhez nincs szükség egyébre, mint a sajátos identitásra, a közjavak igazságos elosztására és a valódi közteherviselésre. Megintcsak kettős mozzanat húzódik meg e törekvés hátterében, hiszen a kisebbségi jogok (formális) kormányzati szavatolásán túlmenően a közösségszervezés elveit a magyarság (tartalmilag) csak „önmagának” és „önmagából” párolhatja le.

Ezt az áhított transzszilvanizmust – mely 1928, a „schizma-pör” indítása óta sokat csiszolódott – végül egyre kevesebb eséllyel latolgatja Tamási. 1940-ben már így fogalmaz (*Időszzerű kérdések*): „Tanulságos a megállapítás, melyet huszonegy év távlatából az erdélyi magyar szellemiséggel kapcsolatban tehetünk. [...] Egyik, hogy e szellemiség mellől a transzszilvanista jelző teljesen lehervadt; másik, hogy sikereiben nem Erdély földjén virágzott ki; s a harmadik, hogy az erdélyi magyarság társadalmi életét vajmi kevésbé befolyásolta alakulásában.” Evégett szorgalmazza – Észak-Erdély visszacsatolása után – a szellemi és erkölcsi tőkét egyként kamatoztató „Szellemi Tanács” felállítását, ami persze az írástudók tudásszociológiáját új problémahalmazzal gazdagítja. Milyen típusú tudással rendelkezik a felelős művészértelmiségi, ami a többi professzió fölé, centrális szerepkörbe emeli, s ellenőrző funkcióját legitimálja? A pásztor, kinek nyáján a szeme? Az író, „aki lelkiismerete és nemzete előtt nemcsak azért felelős, amit írásban és szóban hirdet, hanem azért is, amit mások az ő hallgatása fölött népével cselekednek”? A *Divatos népiség* című esszé az írástudók XX. század eleji, Julien Benda-i árulásával, a „bomlasztó erők cinkosává” tett irodalommal – mely „már nem a korszak eszméihez volt hűséges, hanem a bűneihez” – a következőképpen vet számot. „Az örködés dolgában az írónak jut a legnehezebb feladat, mert őt egyedül a hűség kötelezi. A politikus ugyanis a gyakorlati élet útvesztőiben néha úgy elszakad az eszmétől, hogy később meg sem ismeri; a társadalmi újtó pedig a saját szenvedélyének zsákutcáiba tévedhet: az író azonban dolga és hivatása egyaránt arra kötelezi, hogy őrhelyén állva, egyedül az eszméhez legyen hűséges.” Miféle purifikáción megy keresztül, aki egyedül az eszméhez hű, ám cselekvő irodalmár, nem gabalyodik bele a szövevényes fogalmi hálózatokba, ám eligazít az államrend, a gazdasági formáció, az osztó és a kiegyenlítő társadalmi igazságosság dolgában?

Zöld ág című nagyesszéjében eszmélkedik Tamási a második világháború sötét hallgatásából. Megvallja a visszatért Erdély felemás, „átmeneti megoldását”, s a metaforikus képből sugallt reménnyel telve veti papírra, hogy „az országépítés szellemi tervrajzát” az íróknak kell megcsinálniuk. Miképpen rájuk hárul a feladat, hogy „a szavakon túl az elhurcolt fogalmakat is visszavigyék régi otthonaikba”. Tamási elkeseredésből menekült Magyarországra a háború alatt; Bajor Gizi házában vészelte át az ostromot, amiről fájdalmasan szép visszaemlékezése is tanúskodik. Tapasztalta, hogy a helikonisták programja végképp kudarcba fullad, „az Erdélyi Párt szerencsétlen politikája pedig négy esztendő alatt elsorvasztotta azt a reménységet, hogy Erdélyből jöhet megújulás”. Tamásinak leginkább ez az írása Szabó Zoltán-i, még ha történetbölcseleti felkészültségével nem is közelíti meg a *Szellemi honvédelem* cikkeinek szerzőjét.

A *Himnusz* mintájára azonban végigveszi a magyarság történelmi bűneit a kalandozásoktól a németbarátságig, majd Dózsa, Rákóczi, Petőfi példáit kiemelve a bajok „fekete vízű forrásául” a zsarnokságot, a képmutatást és a szolgaságot nevezi meg. A tévutakról helyes irányba mutató intézmények közül – implicite ugyancsak Szabó Zoltánra utalva – a „költői hazafiságot” emeli ki Tamási, s egyszerre tagolja be jelentéstartományába „az állam építményét és a nemzet eszmei arcát”. Miként Sütő András, ő is vallotta, hogy – *Az irodalom ügyében* című esszéjéből idézve – „a politikus a népnek, az író pedig a nemzetnek” felelős. E kontextusban a nép a szituációk, a kossuthi „egzigenciák”, a pragmatizmus közössége, a nemzet pedig mindazt jelenti, amivé a népnek válnia kellene. Az erkölcsi közösség ideája hatotta át a farkaslaki író tevékenységét, rövid időre a Nemzeti Parasztpártban is szerepet vállalva, és ugyancsak a cselekvés lehetősége csillant fel, mikor Tamási a híres manifesztumot, a *Gond és hitvallást* 1956-ban – a Magyar Írók Szövetségének nevében – megszövegezte. Szellemi őrhelyét Erdélyből az anyaországba áttéve sem élhette meg és érthette el, hogy a történelem beváltja csalóka ígérését: az írói lelkiismeret valódi érvényt szerez az íráson kívül is. Sőt az MSZMP KB Kulturális Elméleti Munkaközösségének népi írói határozatán felháborodva (1958) végképp szembe kellett néznie azzal, hogy a kommunista rezsim terrorja nemcsak a valóságban fordított hátat az igazságosabb társadalomnak, hanem eredetéig visszametszve magát az eszmét mérgezné meg.

Sütő András mindvégig Erdélyben maradt rendíthetetlenül, sokáig – a nyolcvanas évek során – csak Magyarországon publikálhatott, itt mutatták be darabjait is. A lehallgatási abszurdok, a cenzurális intézkedések, a megfélemlítések, az erőszakos asszimiláció, a visszaszorított nyelvhasználat és a bezárt magyar nyelvű iskolák toposzai szövegszervező erőként alakítják esszéit; az 1989-es „diktátordöntést” követően pedig az 1990-es marosvásárhelyi pogrom az író fél szemét kiverte. Cs. Nagy Ibolya részletes tanulmánya (*Változás és változatlan-ság...*) eligazítja az *Erdélyi változatlan-ságok* folyamata, pontosabban a folyamatos „helybenzáskbanfutás” (Nagy Gáspár) eseményei iránt érdeklődőket. „Sütő sok évvel a forradalmi rendszerváltás után is úgy vélte, az emberi sérelmek »jegyzőkönyvelése« nem vált idejét múlt írói feladattá: és nem gondolja, hogy ezek a diktatúrában megismert, de azt túlélte gondok irodalmon kívülivé lettek volna” – összegzi Cs. Nagy. Kétségtelen, hogy – például a *Perzsák* történelmi parabolájához képest – a jegyzőkönyvek egyre konkrétabb panaszokat és tanúvallomásokat vesznek föl, egyre keserűbb, a mozdítás illúziójától is megfosztott indulattal. Politológusi zsargonnal karaktergyilkosságnak mondanánk a Sütő személyére a *Hét* hasábjain nyitott – csöppet sem gondatlan – baráti tüzet. Magyarország Erdély-képe és Erdély magyarságképe azóta is évről évre több frusztrációt és fantasztá káprázatot elegyít vonásaiba. Valamint az önbeteljesítő jóslatok életrajzait tenyéren és ráncait földrengéses arcokon, ahonnét alig menekül meg a mosoly. Végül a szellemi ember nem határokon át menekül, hanem kivonul a közélet rosszul értelmezett valóságából, és bezárkózik az alkotás felszabadító valóságába. Markó Béla „normális radikálisnak” nevezi Sütőt (*Egy*

félbemaradt kultusz története), Kós Károly és Bánffy Miklós helytállásához hasonlítva az övét. Ám az esszé nemcsak azért töretlenül időszerű megszólalásforma, mert a szabadabbá váló tudományos és politikai beszédmódok a várakozásokon alul teljesítenek, hanem azért is, mert nyelve megújuló és pótolhatatlan erőforrás. Akkor is, ha a mai esszéíró elméleti felkészültsége rajtkő, ahonnan fejest ugorhat a mélyvízbe. Kezdetben a tanmedence aljáig leér a lábunk, és a hivatkozott fogalmakba kapaszkodunk, de aki egyszer rá meri bízni magát a felhajtóerőre, soha többé nem süllyed el. Tudományos fogalmaink ugyanolyan deregulációra szorulnak olykor, mint amilyent Tamási ajánlott az áhított történelmi rendrakás ígézetében. Tamási és Sütő „jegyzőkönyvei” ma bővebb felvilágosítással szolgálnak, mint az akták, a szociológiai kutatások adatsorai és a levéltárakban porosodó periratok. Esszéik igazságértékével csak azon az áron számolhatnánk le, ha a szépirodalom fronétikus funkciójára is keresztet vetünk. A „költői hazafiság” nem szenved rangkórban, sem önértékelési problémáktól, nem omnipotens. Hivatáserkölcse sem áll a többi szakmai etika fölött, szerepe inkább a mögöttes értékállítás. A politikus kényszerpályán mozog, a tudós pedig tanácstalanul széttárja karját, amikor a modellek és elméletek felállítását követően a helyes választ tudakolják tőle. Az ugyanis olyan végső kérdésekkel szembesíti, amelyekre nincsen rálátása.

Magunkra ismerünk-e még uralkodó irodalmi világképünkben? Itt állunk, másként nem tehetünk. Sütő András nevét proskribálták, de Kányádi Sándorról vagy Páskándi Gézáról sem komilfó elismerően szólni. Az irodalomtudomány az irodalmi szempontot felülíró nemzeti szempont, a legfiatalabb írói nemzedék az individuuum értékeit a nyugati demokrácia előírásai felé közvetítő nemzeti-ségi hagyomány kiküszöbölését ünnepli. Az esszé, amely a hatalmi diskurzusokon kívüli életvilágot hivatott föltárni és az ideológiákat hivatott felülbírálni, belesimul az elvart és számonkért „tudományosság” rendszerébe. Nyelvünkben pedig nem az igazság nyilatkozik meg, hanem alkalmasint az igazság működésbe lépését gátló tényező. Mindegy hát, hogy magyarul, románul vagy hottentottául bánunk-e a jelenségekkel, úgyis fölébünk kerekednek, ki vagyunk szolgáltatva nekik. Kolozsvár pszichéje annyiban őrzi egyediségét, amennyiben Budapestnél rokonszenvezőbbben viszonyul Berlin és New York közérzetéhez.

Adorno szerint – akinek, úgy látszik, nincs oka arra, hogy hite Musil vagy Walter Benjamin tradíciójában megrendüljön – éppen az esszé az, amely ismeretelméletileg a jel és a jelölt azonosságának elvesztésével számol. „Az esszé egyszerre nyitottabb és zártabb is annál, amit a hagyományos gondolkodás szeretne. Nyitottabb, amennyiben alapvető hajlamát követve tagadja a rendszereséget [...]. Zártabb is ugyanakkor az esszé, mivel emfatikus értelemben dolgozik az ábrázolás formáján. Az ábrázolás és dolog nem-azonosságának tudata határtalan erőfeszítésre készíti az ábrázolást (*Az esszé, mint forma*).” Ezzel szemben ma arra képeznek bennünket, hogy nyugodjunk bele az esszé irodalmi műfajjá, az irodalmi műfajok szórakoztató funkciójú szövegekké való redukciójába.

Belenyugszunk?